

گونه‌ها و روشهای تفسیری امام باقر علیه السلام در مصادر روایی فریقین

* حسین خاکپور

** احمد عابدی

چکیده: روش‌شناسی تفسیر امام باقر علیه السلام وقتی ضرورت و اهمیت دارد که بدانیم عصر این بزرگوار دوران فرازها و فرودهای فرقه‌های مذهبی و غیر مذهبی است. تلاشهای فکری و فرهنگی معتزله، مرجئه، اهل قیاس، غلات، همراه خوارج و اهل‌کتاب، از ویژگیهای عصر امام باقر علیه السلام است که به کارگیری روشهای مختلف تفسیر قرآن از سوی امام گویای حضور فرهنگی و فکری فرقه‌های مذکور است.

مقاله حاضر با روش توصیفی - اسنادی، با تتبع در روایات تفسیری این امام همام در مصادر روایی فریقین - به ویژه اهل سنت - به دنبال شناخت روش ایشان در تفسیر قرآن است و بیان می‌دارد که امام، زمانی قرآن را به نطق درآورده، از آن برای تفسیر کلام الهی استفاده نموده‌اند و گاهی در حوزه معناشناسی به تبیین واژگان آیات الهی پرداخته‌اند، جری و تطبیق، استفاده از عقل و برهان، بهره‌گیری از اسباب نزول و ... از دیگر روشهای تفسیری امام است که مطرح می‌شود.

Email: dr.khakpour@theo.usb.ac.ir

Email: info@ahmad_abedi.ir

*. استادیار دانشکده الهیات دانشگاه سیستان و بلوچستان.

** دانشیار دانشگاه قم.

۱. مقدمه

کلیدواژه‌ها: روشهای تفسیری / تفسیر / روایت تفسیری / شیعه / اهل سنت.

راه رسیدن به تعالیم والای اسلامی آشنایی با سیره اهل بیت علیهم‌السلام است. شناخت روش آنان جز با آگاهی از گفتارشان - به ویژه در تفسیر قرآن - میسر نیست. در میان ائمه، امام باقر علیه‌السلام نقش بسزایی دارد؛ زیرا در زمان ایشان بستری برای ترویج و تبیین احکام اسلام و آیات قرآن فراهم آمد.

در عصر این امام همام، تلاش پیروان مذاهب گوناگون در راه احکام اصول اعتقادی خود و ترویج آن در جامعه و نیز راهکارهای حاکمان زمان برای مقابله با فرهنگ اصیل اسلامی و منحرف ساختن مردم، مسئولیت و وظیفه امام را مهم‌تر و سخت‌تر می‌نمود. ایشان را به عنوان عالم به دقایق علوم و لطائف اشارات (نیشابوری، ج ۲، ص ۲۸۵ - ۲۸۶) باقر نامیدند؛ زیرا به حقیقت شکافنده علوم، عالم به اسرار نهان الهی و از «متوسمین» است. (ابن عساکر، ج ۱۵، ص ۲۵۳؛ ذهبی، ج ۴، ص ۴۰۵؛ قرطبی، ج ۱، ص ۴۴۵؛ نووی، ج ۱، ص ۱۰۲)

روش‌شناسی تفسیر امام باقر علیه‌السلام در میان روایات تفسیری فریقین، از این نظر ضرورت دوچندان دارد که بخش قابل توجهی از احادیث تفسیری اهل بیت علیهم‌السلام به این بزرگوار اختصاص دارد و آگاهی از روش ایشان کمک شایانی به فهم قرآن و شیوه‌های تفسیر آن می‌کند و نکته‌سنجی اهل بیت علیهم‌السلام و ثقل بودن آنها را بر همگان می‌نمایاند که چگونه عدل قرآن‌اند و مبین و تالی آن. لذا در این پژوهش بر آنیم تا در حدّ توان به شناخت روشهای تفسیری این امام در میان روایات تفسیری شیعه و اهل سنت بپردازیم.

۱. روش تفسیر قرآن به قرآن

مقصود از تفسیر قرآن به قرآن، این است که هر آیه‌ای به کمک و استعانت از آیات دیگر تفسیر شود؛ زیرا برخی آیات مبین آیات دیگر هستند و به تفصیل معانی و محتوای دیگر آیات پرداخته‌اند. این شیوه هم‌زمان با نزول آیات آغاز، و تاکنون ادامه یافته است. (مؤدّب، ص ۱۷۳ - ۱۷۴) یکی از اسلوبهای ویژه‌ای که امام باقر علیه السلام برای آشکار نمودن معانی و کشف حقایق و حیانی به کار برده‌اند، روش قرآن به قرآن است.

۱-۱) از امام باقر علیه السلام سؤال شد: چگونه به وجوب قصر نماز در سفر حکم می‌کنید، حال آنکه در قرآن تعبیر «لا جناح» است که به حسب ظاهر، به معنی جواز قصر است نه وجوب آن (اشاره به آیه: «وإذا ضربتم في الأرض فليس عليكم جناح أن تقصروا»)؟ امام با تمسک به آیه «إنّ الصفا والمروة من شعائر الله» (بقره ۲ / ۱۵۸) فرمود: همان‌گونه که مقصود از عبارت «لا جناح» در این آیه ناظر به وجوب طواف [سعی] است نه جواز آن، در آیه نیز به معنی وجوب قصر است، نه جواز آن. (صدوق، ج ۱، ص ۲۳۴)

۱-۲) امام در تفسیر آیه «يوم تبدّل الأرض غير الأرض» (ابراهیم ۱۴ / ۴۸) ضمن بیان مثال، آن را با آیه «وما جعلناهم جسداً لآياكلون الطعام و ما كانوا خالدين» (انبیاء ۲۱) / ۸ توضیح می‌دهد و می‌افزاید: مردم تا زمان حسابرسی از زمین بهره می‌برند (زمین تبدیل به نانی پاکیزه می‌شود) و ما آنها را پیکرهایی که طعام نخورند قرار نمی‌دهیم. (قرطبی، ج ۹، ص ۳۸۴)

امام باقر علیه السلام در تفسیر این آیه از دو روش تمثیلی و قرآن به قرآن استفاده نموده‌اند.

۲. روش تفسیر لغوی (واژه‌ای)

شماری از روایات تفسیری امام باقر علیه السلام به گونه‌ای است که در تبیین آیات، تنها یک واژه یا برخی از واژگان آیه را معنی نموده است. این روش غالباً در مواردی به کار رفته که ظاهر آیه، روشن به نظر آمده و گویی مخاطب نیازی به توضیح بیشتر نداشته، بلکه با بیان معنی و مفهوم واژگان دشوار آن، مفهوم آیه برایش آشکار می‌شده است. در واقع این‌گونه روایات حکم ترجمه را دارند. (رستمی، ص ۱۹۰)

امام واژگان قرآن را به شیوه‌های مختلفی تبیین نموده‌اند؛ به عنوان نمونه:

۲-۱) توضیح بر اساس ادبیات عرب

از امام باقر علیه السلام ذیل آیه «إِنَّ الصَّلَاةَ كَانَتْ عَلَيَّ الْمُؤْمِنِينَ كِتَابًا مَّوْقُوتًا» (بقره ۲ / ۳۴) روایت شده که ایشان فرمود «موقوت» در اینجا به معنی مفروض است. (ابن کثیر، ج ۲، ص ۳۸۲). در حدیث دیگری معنی «غیب» و «شهادت» را چنین می‌فرمایند «الغیب ما لم یکن و الشهادة ما کان». (آلوسی، ج ۲۸، ص ۶۲) در بیانی دیگر، امام مقصود از «ما قلی» (ضحی ۹۳ / ۳) را «ما أبغضک» می‌داند؛ یعنی خدا تو را به خشم نیاورد. (فیض کاشانی، ج ۱، ص ۸۲۷)

۲-۲) بیان توصیفی و توضیحی

در این شیوه، امام باقر علیه السلام واژه‌ای را توصیف می‌کند یا توضیح می‌دهد. به عنوان نمونه، امام باقر علیه السلام در معنی «غارم» و «ابن سبیل» (توبه ۹ / ۶۰) می‌فرماید: «الغارمین: المستندین بغير فساد» و «ابن السبیل: المتجاوز من الارض إلى الأرض». (توری، ج ۱، ص ۱۲۷)

امام واژه «دُکَّت» در آیه «كَلَّا إِذَا دُكَّتِ الْأَرْضُ ...» (فجر ۸۹ / ۲۱) را به «زلزله» تبیین نموده‌اند. (حویزی، ج ۵، ص ۵۷۵؛ فیض کاشانی، ج ۸، ص ۳۲۶) زلزله سبب در هم کوبیدن بناها می‌شود. آیه به قیامت اشاره دارد و از علائم آخرت هم زلزله است؛ لذا امام عبارت را به زلزله تبیین نموده‌اند. این تفسیر توسط شماری از مفسران فریقین عنوان شده است. (نک: سید قطب، ج ۶، ص ۳۹۰)

۲-۳) بیان مصداقی

در این شیوه، امام مصداق کلمه را بیان می‌کنند. به عنوان نمونه، ایشان منظور از «خیر» در «ولتكن منكم أمة يدعون إلى الخير» (آل عمران (۳) / ۱۰) را طبق روایت رسول الله، پیروی از قرآن و سنت رسول الله می‌دانند. (شوکانی، ج ۱، ص ۴۲۴؛ سیوطی، ج ۲، ص ۲۸۹) ایشان در حدیث دیگری، نزول آیه «اولوالامر» (نساء (۴) / ۵۹) را درباره امام علی علیه السلام دانسته، اما مراد از آن را علی، حسن و حسین علیهما السلام معرفی می‌کنند. (حسکانی، ج ۱، ص ۱۵۱)

۲-۴) بیان توسیعی

گاه امام در معنای واژه، توسعه می‌بخشند؛ یعنی حوزه معنایی آن را فراتر از ظاهر نشان می‌دهند. به عنوان نمونه:

امام «طاغوت» در آیه «فن یکفر بالطاغوت» (بقره (۲) / ۲۵۵) را به حجابها و بازدارنده‌ها از مطالبه حق، تفسیر نموده‌اند. (عطار نیشابوری، ج ۲، ص ۲۸۶-۲۸۵) این شیوه در جایگاه خود نیازمند بررسی وسیع و همه‌جانبه است و موقعیت سنجش و نیازسنجی امام در کار، نسبت نوع روش و شیوه تفسیری را نشان می‌دهد.

۲-۵) بیان باطنی

در این شیوه، امام باقر علیه السلام معنای باطنی واژه را بیان می‌کنند. به عنوان نمونه، از ایشان درباره معنی «طوبی» در آیه «طوبی لهم و حسن مآب» (رعد (۱۳) / ۲۹) سؤال شد. فرمودند:

از رسول خدا صلی الله علیه و آله درباره این سخن خدای تعالی «طوبی لهم» سؤال شد، ایشان فرمودند: درختی است در بهشت که اصل آن در خانه من است و فروع آن در میان اهل بهشت است. یک بار دیگر پرسیدند: فرمودند: اصل آن در خانه علی علیه السلام است و شاخسار آن در خانه اهل بهشت. سائل گفت: چگونه است که یکبار فرمودید: اصل آن در خانه من است و شاخسار آن در خانه دیگران، و یکبار دیگر فرمودید:

اصل آن در خانه علی علیه السلام است و شاخسار آن در خانه دیگران؟ رسول خدا فرمودند: خانه من و علی علیه السلام یکی است. (حسکانی، ج ۱، ص ۳۰۵؛ قندوزی حنفی، ج ۱، ص ۲۸۸؛ ثعلبی، ج ۵، ص ۲۹۰ - ۲۹۱؛ همو، ص ۳۵۱؛ قرطبی، ج ۹، ص ۳۱۷؛ سیوطی، ج ۳، ص ۱۴، ج ۴، ص ۵۹)

با تتبع در روایات امام، نمونه‌های دیگری از این نوع نیز به چشم می‌خورد که به همین مقدار بسنده می‌کنیم.

۳. روش تفسیر عقلی - کلامی

امامان معصوم علیهم السلام گاهی در تفسیر آیات قرآن - به ویژه آیات مربوط به عقاید و اثبات توحید و یکانگی خداوند - از براهین، اصول و قواعد عقلی استفاده نموده و معنای آیه را روشن ساخته و شک و ابهام را از آن زدوده‌اند. (علوی مهر، ص ۱۳۸)

تفسیر عقلی آن است که مفسر با استفاده از درک و فهم سلیم، به تدبّر و تفکر در قرآن و فهم معانی آیات و تفسیر آن پردازد. امام باقر علیه السلام گاهی با تکیه بر اصول مسلم عقلی و استفاده از عقل، قرآن را تفسیر نموده‌اند. این روش نیز به گونه‌های مختلف در کلام امام تبلور یافته است که به برخی اشاره می‌کنیم.

۳-۱) بیان صفات الهی

پاره‌ای از روایات تفسیری امام باقر علیه السلام به تبیین صفات الهی می‌پردازد. از ایشان ذیل آیه «و هو الله في السموات والأرض» (انعام (۶) / ۳) روایت شده: مکانها محدود است و زمانی که گفتی ذات خدا در مکانی قرار دارد، لازمه‌اش این است که به گویی خداوند محدود است... (نک: صدوق، ص ۱۳۲ - ۱۳۳) نمونه‌های فراوانی از این نوع به چشم می‌خورد که مجال برای پرداختن به آن نیست.

۳-۲) تبیین آیه با کمک برهان و بیان چرایی آن

ساختار مفهومی برخی از آیات قرآن که بیشتر به اصول اعتقادی و آراء کلامی ارتباط دارد، ما را به استدلال و احتجاج نیازمند می‌سازد؛ زیرا دلایل عقلی پایه

اعتقادات افراد را مستحکم می‌نماید. به عنوان نمونه ذیل آیه: «إِذَا ذَكَرْتَ رَبَّكَ فِي الْقُرْآنِ وَحْدَهُ وَتَوَّأَىٰ أَدْبَارَهُمْ نَفُورًا» (اسراء (۱۷) / ۴۶) روایت شده است:

أَخْرَجَ الْبُخَارِيُّ فِي تَارِيخِهِ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ مُحَمَّدَ بْنَ عَلِيٍّ أَنَّهُ قَالَ: لَمْ كَتَمْتُمْ «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ»؟ فَنَعِمَ الْأَسْمُ وَاللَّهُ كَتَمُوا. فَإِنَّ رَسُولَ اللَّهِ كَانَ إِذَا دَخَلَ مَنْزِلَهُ اجْتَمَعَتْ عَلَيْهِ الْقُرَيْشُ فَيَجْهَرُ بِبِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ وَيَرْفَعُ صَوْتَهُ بِهَا، فَتَوَلَّىٰ قُرَيْشٌ فِرَارًا فَأَنْزَلَ اللَّهُ: «إِذَا ذَكَرْتَ رَبَّكَ فِي الْقُرْآنِ وَحْدَهُ».

(سيوطي، ج ۵، ص ۲۹۸)

امام در چرایی عدم مجالست با اهل خصومات، چنین استدلال می‌نماید که آنها کسانی‌اند که در آیات خداوند با شک و تردید می‌نگرند و در آنها جدل می‌کنند.

(مراغی، ج ۷، ص ۱۲؛ سیوطی، ج ۳، ص ۹۲)

۳-۳) احتجاج به آیات قرآن در اثبات حَقَانِيَّةِ اَهْلِ بَيْتِ عَلِيٍّ

آلوسی در اینکه فرزندان دختر هم ذَرِيَّةِ خوانده می‌شوند، می‌گوید: در تفسیر فخر رازی [ذیل آیه انعام (۶) / ۵۸] نقل شده است:

إِنَّ أَبَا جَعْفَرٍ - رَضِيَ اللَّهُ تَعَالَىٰ عَنْهُ - اسْتَدَلَّ بِهَا عِنْدَ الْحُجَّاجِ بْنِ يُوْسُفَ بِآيَةِ الْمِبَاهِلَةِ حَيْثُ دَعَا ﷺ الْحَسَنَ وَالْحُسَيْنَ - رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا - بَعْدَ مَا نَزَلَ: تَعَالَوْا نَدْعُ أَبْنَاءَنَا وَأَبْنَاءَكُمْ ... (آلوسی، ج ۷، ص ۲۱۳)

۳-۴) دفاع از حریم ولایت

عن أبي بصير، عن أبي جعفر، أنه سأل عن قول الله: «أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ» قال: نزلت في علي بن أبي طالب. قلت: إن الناس يقولون: فما منعه أن يسمي علياً وأهل بيته في كتابه؟ فقال أبو جعفر: قولوا لهم: إن الله أنزل على رسوله الصلاة ولم يسم ثلاثاً ولا أربعاً حتى كان رسول الله هو الذي يفسر ذلك، وأنزل الحج فلم ينزل طوفوا سبعا حتى فسّر ذلك

فزلت في عليّ والحسن والحسين، وقال رسول الله: أوصيكم بكتاب الله و
أهل بيته. إني سألت الله أن لا يفرّق بينهما حتى يردا عليّ الحوض، فأعطاني
ذلك. (حسکائی، ج ۱، ص ۱۵۱).

۴. استفاده از جری و تطبیق (روش تفسیر مصداقی)

«جَری» در لغت یعنی: روان شدن و جریان داشتن. (قرشی، ج ۲، ص ۳۰) «جَری» به
این معنا تعبیری است که خود ائمه برای بیان استمرار قرآن در همه زمانها به کار
برده‌اند و مراد از آن انطباق الفاظ و آیات قرآنی است بر مصادیقی غیر از آنچه درباره
آنها نازل شده است؛ یعنی از مخاطبان اولیه خود تجاوز کرده و بر افرادی منطبق
می‌شوند که در قرنهای بعد می‌آیند. (میرباقری، ص ۲۳۶)

در روایات، الفاظ و آیات بسیاری از قرآن کریم بر پیامبر ﷺ و ائمه علیهم السلام و مخالفان
آنها انطباق یافته است. ادله‌ای که می‌تواند امر جری و تطبیق در روایات تفسیری را
تأیید نماید، متعدّدند. پاره‌ای از آنها خود اخبار جری می‌باشند که در آنها بر دائمی
بودن احکام و معارف قرآن و استمرار خطاب قرآن به مصادیق جدید تأکید شده
است. (شاکر، ص ۱۴۹)

این روش در کلام امام باقر علیه السلام جایگاه خاصی دارد؛ زیرا در زمان ایشان گاه افراد
ساده‌لوح یا سودجو و مغرض، قرآن را به نفع خود یا به ضرر دشمنانشان تفسیر
می‌کردند. در چنین شرایطی، تطبیق صحیح آیه بر افراد و وقایع عینی راهگشای
شیعیان بود. این شیوه خود اقسام و مراتب گوناگونی دارد که به برخی از آنها اشاره
می‌کنیم.

۴-۱) مصداق خاص

در برخی موارد، آیه مصداق انحصاری دارد و بر عموم افراد دلالت نمی‌کند. در
این آیات گاه لفظ به گونه‌ای است که در ظاهر می‌تواند مصادیق متعددی را بپذیرد،
اما شواهدی یافت می‌شود که مصداق آن منحصر و محدود است.

آلوسی ذیل آیه «ثمَّ أورثنا الكتاب...» (فاطر (۳۵) / ۳۲) می‌گوید:

روي الاماميّه عن الصادق و الباقر - رضي الله عنهما - أنّهما قالوا: «هي لنا خاصّه و إيانا عنى.» أرادا أنّ أهل البيت الاثمه منهم هم المصطفون الذين

اورثوا الكتاب ... (آلوسی، ج ۲۲، ص ۱۹۵)

طبق این حدیث، صادقین آیه را خاص اهل بیت دانسته‌اند. آلوسی گرچه این سخن را با حدیث ثقلین قابل تقویت می‌داند، اما آن را بر علمای امت حمل نموده و می‌گوید: علمای اهل بیت به طریق اولی داخل هستند.

اختصاص آیه ولایت (مانده (۵) / ۵۴) در مورد حضرت علی علیه السلام (حسکانی، ص ۱۵۱)، آیه «بقية الله خير لكم» (هود (۱۱) / ۸۶) درباره امام زمان (صديق، ج ۲، ص ۳۳۰)، آیه «خير البرية» (بينه (۹۸) / ۷) به امام علی علیه السلام و شیعیان او (طبری، ج ۲، ص ۱۹۷؛ خوارزمی، ص ۶۶)، آیه «فديناه بذبح عظيم» (صافات (۳۷) / ۱۰۷) به حضرت اسماعیل (وهبه الزحلی، ج ۲۳، ص ۱۲۵)، آیه «کنتم خير امة» (آل عمران (۳) / ۱۱۰) به اهل بیت علیهم السلام (سیوطی، ج ۲، ص ۲۹۴)، آیه «من عنده علم الكتاب» به امام علی علیه السلام (قرطبی، ج ۹، ص ۳۳۶)؛ اختصاص آیه «صالح المؤمنین» (تحریم (۶۶) / ۴) به امام علی (آلوسی، ج ۲۸، ص ۱۵۳) از دیگر نمونه‌هاست.

۴-۲) مصداق اتم

این نوع مصداق - که گاه از آن به مصداق «اکمل» و «اعلی» هم یاد می‌شود - به این معنی است که آیه پذیرای مصادیق متعددی است که از لحاظ رتبه یکسان نیستند و یک یا چند تن در مرتبه بالاتر از دیگران به سر می‌برند که به عنوان مصداق اتم و اکمل معرفی می‌شوند.

ذیل آیه «فاسألوا أهل الذکر» (انبیاء (۲۱) / ۴۳) از امام باقر علیه السلام روایت شده که چون آیه نازل شد، امیرالمؤمنین علیه السلام گفت: ما اهل ذکر هستیم. و در روایت دیگری از ایشان نقل شده که مراد، عترت رسول خدا هستند و در روایت دیگری امام باقر می‌فرماید: «اهل الذکر ما هستیم.» به عنوان نمونه:

ایشان نقل شده که مراد، عترت رسول خدا هستند و در روایت دیگری امام باقر می‌فرماید: «اهل الذکر ما هستیم.» به عنوان نمونه:

عن محمد بن علی قال: لما نزلت هذه الآية: «فاسألوا اهل الذکر إن کنتم لا تعلمون» قال علی عليه السلام: نحن اهل الذکر الذي عنانا الله جلّ و علا في كتابه.

(حسکانی، ج ۱، ص ۳۳۶، ج ۲، ص ۳۳۷، ۴ حدیث)

آلوسی صاحب تفسیر روح المعانی^۱ ذیل این آیه، عبارتی قابل تأمل دارد:

قول أبي جعفر الباقر «نحن اهل الذکر»؛ و علماء اهل بیت رسول الله صلی الله علیه و آله و الرحمة من خیر العلماء إذا كانوا علی السنته المستقیمه، کعلی و ابن عباس و ابني علی الحسن و الحسين و محمد بن الحنفیه و علی بن الحسين زين العابدين و علی بن عبد الله بن عباس و أبي جعفر الباقر و هو محمد بن علی بن الحسين و جعفر ابنه و أمثالهم و أضرابهم و أشکالهم ممن هو متمسک بحبل الله المتین و صراطه المستقیم و عرف لكلّ ذي حقّ حقّه و نزل کلّ المنزل الذي أعطاه الله رسوله و اجتمعت علیه قلوب عباده المومنین. (آلوسی، ج ۴، ص ۱۹۷، ذیل نحل

(۱۶) / (۴۳)

در توضیح سخن امام باقر عليه السلام که اهل الذکر ما هستیم، می‌گوید: علمای اهل بیت رسول الله صلی الله علیه و آله و الرحمة از بهترین علماء هستند، هرگاه بر سنت مستقیم باشند؛ مثل علی، ابن عباس، فرزندان علی: حسن و حسین، محمد بن حنفیه، علی بن حسین زين العابدين، علی بن عبد الله بن عباس، ابی جعفر الباقر و جعفر الصادق و پسرش و امثال و شبیه و نظیر آنها از کسانی که به ریسمان محکم الهی و راه مستقیم او چنگ زده، حق هر صاحب حقی را می‌شناسند و بر جایگاهی که خدا و رسولش و قلبهای مؤمنین به سوی آن است، فرود می‌آیند.

۱. اصل این سخن از ابن کثیر است (تفسیر ابن کثیر، ج ۴، ص ۴۹۲) و روشن است که تفسیر ناروایی است از کلام امام باقر عليه السلام. (ویراستار)

از این نوع، نمونه‌های دیگر نیز در کلام امام باقر علیه السلام نیز مشاهده می‌شود. (نک: قمی، ص ۴۱۲ ذیل انشاق (۸۴) / ۱۰؛ قندوزی، ج ۱، ص ۲۹۷، باب ۲۶؛ سیوطی، ج ۴، ص ۳۱۶ ذیل توبه (۹) / ۱۱۹، قرطبی، ج ۱۹، ص ۸۷؛ ابن شهر آشوب، ج ۴، ص ۲۰۹؛ حسکانی، ج ۲، ص ۲۹۳؛ شهرستانی، ج ۱، ص ۲۳۷)

۳-۴) مصداق عام

این مصداق در آیاتی یافت می‌شود که لفظ و معنای آن صلاحیت پذیرش مصادیق متعدد را دارد و امام در پاسخ سائل، هر بار به مصداقی از آن اشاره می‌کند. ذیل آیه «ولیشهدوا منافع لهم» (حج (۲۲) / ۲۸) روایت شده: قال محمد بن علی بن الحسین الباقر علیه السلام «المراد بها العفو والمغفرة». در تفسیر طبری دو حدیث از امام باقر علیه السلام از طریق جابر جعفی، نقل می‌کند که در اولی، امام می‌گوید: مراد «العفو» است (جابر عن ابي جعفر ليشهدوا منافع لهم، قال: العفو) و در حدیث دوم امام می‌گوید: «مغفره» است (جابر قال، قال محمد بن علی: المغفرة) که ظاهراً امام در مقام بیان برخی از مصادیق «منافع» هستند. مظهری این دو روایت را تحت عنوان یک روایت نقل نموده است. طبری پس از نقل نظرات مختلف، منافع را عام می‌گیرد، اعم از منافع دنیوی و اخروی. (طبری، ص ۴۷؛ مظهری، ج ۶، ص ۱۹۶ و ج ۹، ص ۷۶)

از این امام همام روایت شده که مقصود از ابرار در آیه «إِنَّ الْأَبْرَارَ لَفِي نَعِيمٍ» (انفطار (۸۲) / ۱۳) ما هستیم، و مقصود از فجّار در «إِنَّ الْفَجَّارَ لَفِي جَحِيمٍ» (انفطار (۸۲) / ۱۴) دشمنان ما هستند. (بحرانی، ج ۴، ص ۴۳۶؛ مجلسی، ج ۲۴، ص ۶)

امام باقر علیه السلام یکی از مصادیق «و انحر» در سوره کوثر را بالا بردن دست هنگام گفتن تکبیره الاحرام دانسته‌اند. (آلوسی، ج ۳۰، ص ۲۴۷؛ ابن کثیر، ج ۷، ص ۳۸۸؛ سیوطی، ج ۸، ص ۶۵۰؛ طبری، ج ۳۰، ص ۳۲۶)

یادآوری می‌شود که بیان مصداق اتم مانعی برای مصادیق پایین‌تر نیست؛ لذا بسیاری از مفسران، مصادیق دیگری را نیز برای آیات ذکر شده بیان داشته‌اند.

۴-۴) مصداق باطنی

گاه امام در مقام توضیح آیه، مصداق باطنی آن را یادآور می‌شود که می‌توان این قسم را از مقوله تأویل دانست؛ به عنوان نمونه:

الف) امام باقر علیه السلام «طعام» را در آیه «فلینظر الإنسان إلى طعامه» (عبس / ۸۰) / ۲۴) به علم تأویل نموده‌اند، بدین معنی که انسان نیک بنگرد که از چه کسی آن را می‌گیرد. (بحرانی، ج ۴، ص ۴۲۹؛ فیض کاشانی، ج ۸، ص ۲۸۷؛ کلینی، ج ۱، ص ۵؛ مجلسی، ج ۲، ص ۲۹۸)

ب) عن أبي جعفر محمد بن علي بن الحسين في قوله: «فأبي أكثر الناس إلاً كفوراً» (اسراء / ۱۷) / ۸۹) قال: بولاية علي يوم أقامه رسول الله صلى الله عليه وآله. و نیز: عن جابر قال: قال أبو جعفر عليه السلام قال الله: «صرفنا في هذا القرآن للناس»؛ یعنی لقد ذكرنا علياً في كل آية فأبوا ولاية علي «فما يزيدهم إلا نفوراً».

ج) امام باقر علیه السلام منظور از هدایت در آیه «إني لفقار لمن تاب و آمن و عمل صالحاً ثم اهتدي» (طه / ۲۰) / ۸۲) را هدایت به ولایت اهل بیت علیهم السلام می‌داند. (قندوزی، ج ۱، ص ۳۲۹؛ حسکانی، ج ۱، ص ۳۷۶)

۵. روش تفسیر تمثیلی (تفسیر قرآن با استفاده از تمثیل)

یکی از دلنشین‌ترین و مفیدترین راههای القای مطلب به برخی مخاطبان، بهره گرفتن از تشبیه و تمثیل است. تشبیه از ارزنده‌ترین و برترین انواع بلاغت است. تشبیه در لغت همان تمثیل است. از این رو، واژه‌های تشبیه و تمثیل و مماثلت، مفاد مشترک دارد و در اصطلاح عبارت است از پدید آوردن مماثلت و مشارکت حداقل میان دو شیء در یکی از اوصاف و ویژگیهاست. هدف از تشبیه و تمثیل، اظهار مطالب مشکل در قالب عبارات روشن و خارج ساختن آن از ابهام به مرحله روشنایی و وضوح است، خواه هر دو طرف تشبیه محسوس یا معقول و یا متفاوت باشند. (ابن ناقد، ص ۲۰۵)

این روش را می‌توان جزء روش تفسیر ادبی دانست؛ اما نگارنده آن را به صورت مستقل می‌آورد؛ زیرا صراحتی که در تفسیر ادبی سراغ داریم، در اینجا به چشم نمی‌خورد و تشبیه و تمثیل جای آن را می‌گیرد. در مواردی امام از تشبیه برای بیان و مقصود آیه استفاده می‌کند؛ زیرا این شیوه‌ای است که راه رسیدن به مقصود را بسیار کوتاه می‌کند و قرآن کریم خود نیز از این شیوه بهره‌های فراوان دارد.

۵-۱) از امام باقر علیه السلام ذیل آیه «لا تجعلوا الله عرضة لأيمانكم» (بقره (۲) / ۲۲۴) روایت شده: کسی مثلاً قسم بخورد که دیگر با برادرش هم صحبت نشود و یا کار دیگری - نظیر سخن گفتن - انجام ندهد و یا سوگند بخورد که با مادرش سخن نگوید. (طباطبایی، ج ۲، ص ۱۹۹)

۵-۲) به سند جابر از امام باقر علیه السلام ذیل آیه «يوم تبدل الأرض غير الأرض و السموات» (ابراهیم (۱۴) / ۴۸) روایت شده که از ایشان درباره آیه پرسیدم، فرمودند: «تبدل خبزه يأكل منها الخلق يوم القيامة. ثم قرأ: «ما جعلناهم جسداً...» (انبیاء (۲۱) / ۸) (قرطبی، ج ۹، ص ۳۸۴) در آن روز، زمین تبدیل به نانی پاکیزه می‌گردد و مردم از آن می‌خورند.» سپس آیه «ما جعلناهم جسداً...» را تلاوت فرمودند. البته این حدیث در منابع شیعه به سند امام صادق علیه السلام نقل شده است. (حویزی، ج ۲، ص ۵۵۷)

۵-۳) ابن جریر و حاکم (در حالی که آن را صحیح دانسته) و ابن مردویه و بیهقی در الدلائل از سعید بن ابی هلال روایت نموده که گفت: از اباجعفر محمد بن علی (امام باقر علیه السلام) شنیدم که این آیه را خواند: «والله يدعو إلى دارالسلام ويهدي من يشاء إلى صراط المستقيم» و فرمود:

حدثني جابر قال: خرج علينا رسول الله صلى الله عليه وسلم يوماً، فقال: إني رأيت في المنام كأن جبريل عند رأسي و ميكائيل عند رجلي، يقول أحدهما لصاحبه: اضرب له مثلاً، فقال: اسمع أذنك و اعقل قلبك، إنما مثلك و مثل من أتبعك مثل ملك اتخذ داراً، ثم بنى فيها بيتاً، ثم جعل فيها بيتاً، ثم جعل فيها مادبه، ثم بعث

رسولاً يدعو الناس إلى طعامه، فمنهم من أجاب الرسول و منهم من ترك،
فالله هو الملك، و الدار الاسلام و البيت الجنة و أنت يا محمد رسول، فن
أجابه دخل الإسلام و من دخل الإسلام دخل الجنة و من دخل الجنة اكل

منها. (شوکانی، ج ۲، ص ۵۰۱؛ سیوطی، ج ۴، ص ۳۵۵)

البته تفسیر این آیه را هم می توان ترکیبی از روش روایی و تمثیلی دانست.

۶. روش تفسیر تربیتی - هدایتی

در این روش، امام به تفسیر تربیتی - هدایتی از آیه قرآن می پردازد، یا وجهی از
وجوه تربیتی را در ضمن تفسیر بیان می کند.

۶-۱) ذیل آیه «أفرايتم الماء الذي تشربون» (واقعه (۵۶) / ۶۷) از امام باقر علیه السلام از رسول
خدا نقل شده که هرگاه آن بزرگوار به آب نزدیک می شد، می گفت:

الحمد لله الذي سقانا عذباً فراتاً برحمته و لم يجعله ملحاً أجاجاً بذنوبنا (ومبه

الرحيلى، ج ۲۷، ص ۲۶۹)

این روایت در بیان تربیت توحیدی است.

۶-۲) اینک روایتی در تربیت اخلاقی:

عن أبي حمزة الثمالي، قال: حدثني أبو جعفر محمد بن علي بن الحسين، قال: قال

لي ابي: يا بني، لا تصحبن خمسة و لا توافقهم في طريق: لا تصحبن فاسقاً،

فإنه يبيعك بأكلة فما دونها؛ و لا بخيلاً، فإنه يقطع بك عن ماله أحوج ما كنت

إليه؛ و لا كذاباً فإنه بمنزلة السراب، يبعد منك القريب و يقرب منك البعيد؛

و لا أحمق، فإنه يريد أن ينفك فيضرك؛ و لا قاطع رحم فإنني وجدته ملعوناً

(ثلاثة) مواضع في كتاب الله. (ابونعيم اصفهانی، ج ۳، ص ۱۸۳؛ سبط ابن جوزی، ج

۲، ص ۴۰۹، ابن عساکر، ص ۱۱۰؛ ابن جوزی، ج ۲، ص ۱۰۱).

ظاهراً مراد امام، آیات: رعد (۱۳) / ۲۵، محمد (۴۷) / ۲۲ و بقره (۲) / ۲۷

است.

۳-۶) از امام باقر علیه السلام درباره «ذاکر» بودن نقل شده: «ما من شیء أحبّ إلى الله من الذکر والشکر» (سیوطی، ج ۴، ص ۳۶۸). نیز روایت شده است:

الصواعق تصیب المؤمن و غیر المؤمن و لا تصیب الذاکر. (سیوطی، ج ۴، ص

۶۲۷؛ بغوی، ج ۴، ص ۹؛ ابن صبان، ص ۲۵۳؛ بغدادی، ج ۴، ص ۹؛ ابن طلحه، ص ۸۰)

ابونعیم فی الحلیه عن ابي جعفر قال: «أشدّ الاعمال ثلاثة: ذکر الله علی کلّ

حال، إنصافک من نفسك و مواساة الأخ فی المال. (سیوطی، ج ۴، ص ۷۵)

برای مشاهده نمونه‌هایی در مصادر شیعه، نک: برقی، ج ۲، ص ۷۴ ذیل بقره

(۲) / ۱۸۹؛ عیاشی، ج ۱، ص ۸۸؛ طباطبایی، ج ۲، ص ۶۵۳ و ...

۷. تفسیر از راه شرح جریان تاریخی

یکی از راههایی که قرآن برای هدایت بشر به کار گرفته، بیان جریانهای تاریخی و سرگذشت ملل پیشین است. خداوند رهاورد این شیوه را آشنایی مردم با سرنوشت گذشتگان و پند گرفتن از آن می‌داند؛ آنجا که می‌فرماید: «لقد کان فی یوسف و إخوته آیاتٌ لِّلسائلین.» (یوسف (۱۲) / ۷)

استفاده امامان علیهم السلام از تاریخ فراگیر بوده و از سرگذشت پیشینیان برای توضیح و تبیین آیات قرآن بهره گرفته‌اند. امام باقر علیه السلام نیز در موارد متعددی از این شیوه تفسیری استفاده نموده‌اند.

۷-۱) امام باقر علیه السلام درباره بنای کعبه می‌فرمایند:

«کان باب الکعبه علی عهد العبالقة و جرهم و ابراهیم بالأرض حتی بنته قریش.» (قرطبی، ج ۲، ص ۱۲۳) از امام باقر علیه السلام روایت شده که درب خانه خدا در عهد عمالقه و جرهم و ابراهیم بر زمین بود تا اینکه قریش آن را بنا کردند. نیز روایت شده: مردم در مورد نخستین کسی که کعبه را بنا نموده، اختلاف کردند «فقیل الملائکه قبل آدم، روی

هذا عن أبي جعفر الباقر محمد بن عليّ ابن الحسين. (ابن كثير، ج ۱، ص ۳۰۳ ذیل بقره (۲) / ۱۲۸؛ قرطبی، ج ۲، ص ۱۲۰)

۸. تفسیر از راه بیان اسباب نزول

یکی از راههای فهم معنا و مقصود، توجه به شرایطی است که کلام در آن صادر شده است. برخی از آیات قرآن هم در زمان و مکان خاص و به علت و سببی نازل شدند که آگاهی از آنها کمک زیادی به فهم آیات می‌کند. استفاده از این روش در بیان امام باقر علیه السلام جایگاه ویژه‌ای دارد؛ به عنوان نمونه:

۸-۱) از امام باقر علیه السلام ذیل آیه تبلیغ (مائده (۵) / ۶۷) روایت شده

إِنَّ مَعْنَاهَا: بَلَّغْ مَا أَنْزَلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ فِي عَلِيٍّ. فَلَمَّا نَزَلَتْ أَخَذَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِيَدِ عَلِيٍّ فَقَالَ: مَنْ كُنْتُ مَوْلَاهُ فَعَلِيٌّ مَوْلَاهُ. (ثعلبی، ج ۴، ص ۹۲؛ قندوزی، ج ۱، ص ۱۱۹؛ فخر رازی، ج ۳، ص ۶۳۶؛ نیشابوری، ج ۶، ص ۱۷۰؛ حسکانی، ج ۱، ص ۴۴۲).

۸-۲) ذیل آیه: «إِنَّ الَّذِينَ تَوَقَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ ظَالِمِي أَنْفُسِهِمْ.. فَأُولَئِكَ مَأْوَاهُمْ جَهَنَّمُ وَسَاءَتْ مَصِيرًا» (نساء (۴) / ۹۷) روایت شده است:

أَبُو الْجَارُودِ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ - رَضِيَ اللَّهُ تَعَالَى عَنْهُ - إِنَّ هَؤُلَاءِ النَّاسَ مِنَ الْمُنَافِقِينَ تَخَلَّفُوا عَنْ رَسُولِ اللَّهِ بِمَكَّةَ، فَلَمْ يَخْرُجُوا مَعَهُ إِلَى الْمَدِينَةِ وَخَرَجُوا مَعَ مُشْرِكِي قَرِيشَ إِلَى بَدْرٍ، فَأَصَابُوا فِيمَنْ أَصِيبَ، فَأَنْزَلَ إِلَيْهِ فِيهِمْ هَذِهِ الْآيَةَ. (ألوسی، ج ۵، ص ۲۵).

البته در روایت عکرمه نام برخی از آنها ذکر شده است مثل: قیس بن الفاکهه بن المغیره، الحرث بن زمعه بن الاسود، قیس بن ولید بن المغیره ... همچنین از امام روایت شده که ایشان شأن نزول آیه ۳۵ سوره انعام را درباره «حارث بن عامر بن نوفل» بیان داشتند (نک: قمی، ص ۴۰۵).

این قسم نیز در مصادر فریقین به فراوانی مشاهده می‌شود که به همین مقدار بسنده می‌کنیم.

نتیجه

به وجود آمدن فضای نسبی برای بهره‌گیری از سخنان الهی و وحیانی امام باقر علیه السلام و تلاش فرقه‌های مذهبی و سیاسی باعث شد که آن امام همام، با روشهای مختلف تفسیر قرآن در راه اعتلال فرهنگ اصیل محمدی صلی الله علیه و آله بکوشند.

امام در مقابل مکاتب و فرقه‌های کلامی، روش تفسیر و استدلالهای عقلی را به کار می‌بردند، و در برابر اندیشه‌های مردم عادی، با تمثیلی زیبا پرده از راز نهفته آیات بر می‌داشتند. باقرالعلوم در مقابل افراد ساده‌لوح و سودجو مثل خوارج و غلات که قصد تطبیق نادرست قرآن را داشتند، با جری و تطبیق صحیح آیات بر مصادیق عینی، راهگشای شیعیان بودند.

خلاصه اینکه امام با احاطه علمی و برخورداری از ودایع نبوت، روش منحصر به فردی را به کار می‌گرفتند که فقط از عترت ساخته است و آن موقعیت‌سنجی و استفاده از روش مناسب، بسته به شرایط و فضای حاکم و نوع مخاطب است.

منابع

قرآن کریم

۱. آلوسی، ابی الفضل شهاب الدین السید محمد. روح المعانی. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۲. ابن تیمیہ، تقی الدین احمد. مقدمه فی اصول التفسیر. مؤسسه الرسالہ، ۱۳۹۲ ق.
۳. ابن الجوزی، عبدالرحمن بن علی بن محمد ابولفرج. صفہ الصفوہ. تحقیق: محمود فاخوری، بیروت: دار المعرفہ، ۱۴۰۶ ق.
۴. ابن حسنیہ. بحر المناقب. بیروت: دار المعرفہ.
۵. ابن شہر آشوب، رشید الدین. المناقب لال ابی طالب. قم: علامہ و المطبعہ الحیدریہ، نجف اشرف، ۱۳۷۹.
۶. ابن صبان المصری، الشافعی. اسعاف الراغبین فی سیرہ المصطفیٰ. طبع العثماني.
۷. ابن طلحہ شافعی، محمد. مطالب السوول فی مناقب آل الرسول. طبع تہران افست چاپ نجف.
۸. ابن عطیہ. تفسیر المحرر الوجیز. بیروت: دار الکتب العلمیہ، ۱۴۱۲ ق.
۹. اسفراینی. تفسیر تاج التراجم. تہران: انتشارات علمی - فرهنگی، ۱۳۷۵ ش.
۱۰. ابن عساکر، ابوالقاسم علی بن حسن. تاریخ مدینہ دمشق. تحقیق: نشاط غزاوی، دمشق: دارالفکر.
۱۱. ابن کثیر، اسماعیل. تفسیر القرآن العظیم. بیروت: دارالفکر.
۱۲. بحرانی، سید ہاشم بن سلیمان. البرہان فی تفسیر القرآن. قم: دار الکتب العلمیہ.
۱۳. ابن مغازلی. المناقب (مناقب الامام علی بن ابی طالب). تہران: چاپ اسلامیہ، ۱۳۹۴ ق.
۱۴. ابن ناقیہ، عبداللہ بن محمد. الجمعان فی تشبیہات القرآن، مشهد: آستان قدس رضوی، پژوہشہای اسلامی، ۱۳۷۴ ش.
۱۵. ابونعیم اصفہانی. حلیہ الاولیاء. بیروت: دارالکتب العلمیہ، ۱۴۰۷ ق.
۱۶. بغدادی، علی بن محمد بن ابراہیم معروف بہ خازن. لباب التأویل فی معانی التنزیل. مصر: طبع مصطفیٰ، ۱۳۱۷ ش.
۱۷. البغوی، ابو محمد الحسین بن مسعود. معالم التنزیل. بیروت: دار الکتب العلمیہ، طبع مصر، ۱۴۱۴ ق.
۱۸. ثعلبی، ابو اسحاق احمد. الكشف و البیان. تحقیق: ابی محمد بن عاشور، بیروت: دار احیاء التراث

العربی، ۱۴۲۲ ق.

۱۹. _____ العمده. بیروت: دار احیاء التراث العربی.

۲۰. ثوری، ابی عبدالله بن سعید. تفسیر الثوری. بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۹۸۳ م.

۲۱. حسکانی، عبیدالله بن احمد الحنفی. شواهد التنزیل لقواعد التفصیل. تحقیق: محمد باقر محمودی،

بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، ۱۳۹۳ ق.

۲۲. حسینی فیروز آبادی، سید مرتضی. فضایل الخمسه، ترجمه: شیخ محمد باقر محمودی، انتشارات

فیروز آبادی، ۱۳۷۴.

۲۳. حلبی، برهان الدین. سیره الحلیه. طبع مصر.

۲۴. حموی، محمد بن محمد بن اسحاق. مناهج الفاضلین. قم: مکتبه آیت الله مرعشی.

۲۵. حویزی، عبدالعلی بن جمعه. تفسیر نور الثقلین. تحقیق: سید هاشم رسول محلاتی، قم: المطبعه

العلمیه و قم: اسماعیلیان.

۲۶. خوارزمی، الموفق بن احمد. المناقب الامام علی. تحقیق: الشیخ مالک محمودی، قم.

۲۷. ذهبی، ابو عبدالله محمد بن احمد. سیر اعلام النبلاء. تحقیق: شعب الارنؤوط و علی ابوزید، بیروت:

مؤسسه الرساله، ۱۴۰۶ ق.

۲۸. رستمی، علی اکبر. آسیب شناسی و روش شناسی تفسیر معصومان. چاپ حیدری، ۱۳۸۰ ش.

۲۹. سبط، ابن جوزی. تذکره الخواص. تحقیق: الشیخ حسین تقی زاده، بیروت: مؤسسه اهل البیت،

مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۱۱ ق.

۳۰. السیوطی، جلال الدین عبدالرحمن. درالمنثور فی التفسیر بالمأثور. بیروت: دارالفکر، ۱۳۸۶ ش.

۳۱. سید قطب، ابراهیم. فی حلال القرآن. بیروت: دارالشروق، ۱۴۱۲ ق.

۳۲. شاکر، محمد کاظم. روشهای تأویل قرآن. قم: انتشارات قم، دفتر تبلیغات حوزه علمیه، ۱۳۷۶ ش.

۳۳. شوکانی، محمد بن علی. فتح القدر الجامع بین الروایه و الدرايه فی علم التفسیر. اعنی به یوسف الغوش،

بیروت: دار المعرفه.

۳۴. شهرستانی، عبدالکریم. مفاتیح الاسرار ومصابیح الابرار. تحقیق: آذرشب، شرکه النشر و احیاء الكتاب،

۱۳۷۶ ش.

۳۵. صدوق، محمدین بابویه. من لایحضر الفقیه. مترجم: علی اکبر غفاری، قم: جامعه مدرسین.
۳۶. _____ التوحید. قم: دارالکتب الاسلامی.
۳۷. سید قطب، ابراهیم. فی ظلال القرآن. بیروت: دار الشروق، ۱۴۱۲ ق.
۳۸. طباطبایی، محمد حسین. المیزان فی تفسیر القرآن. تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۹۲ ق.
۳۹. طبری، ابو جعفر محمد بن جریر. جامع البیان فی تأویل آی القرآن. بیروت: دارالمعرفه، ۱۴۰۶ ق.
۴۰. طوسی، ابو جعفر محمد بن الحسن بن علی. التبیان فی تفسیر القرآن. قم: مکتب الاعلام السلامی، ۱۴۰۹ ق.
۴۱. عطار نیشابوری، شیخ فریدالدین. تذکره الاولیاء. (بر اساس نسخه نیکلسن)، تهران: نشر علم، ۱۳۸۴ ش.
۴۲. علوی مهر، حسین. روشها و گرایشهای تفسیری. قم: انتشارات اسوه، ۱۳۸۱ ش.
۴۳. عیاشی، محمد بن مسعود. تفسیر عیاشی. تهران، ۱۳۸۰ ش.
۴۴. فخر رازی، محمد بن عمر بن حسین. مفاتیح الغیب (تفسیر کبیر). بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۴۵. فیض کاشانی، محمد محسن. تفسیر صافی. بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، ۱۴۰۲ ق.
۴۶. قرشی، سید علی اکبر. فاموس قرآن. دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۷۵ ش.
۴۷. قرطبی، ابو عبدالله بن احمد. الجامع لاحکام القرآن. بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۵ ق.
۴۸. قمی، علی بن ابراهیم. تفسیر قمی. دارالکتب، ۱۴۰۴ ق.
۴۹. قندوزی الحنفی، ابراهیم. بنایع الموده لذوی القربی. تحقیق: سید علی جمال اشرف الحسینی، قم: دارالاسوه، ۱۴۲۲ ق.
۵۰. _____ ترجمه سید مرتضی توسلیان. تهران: چاپخانه بزرگمهر.
۵۱. کلینی، محمد بن یعقوب. اصول کافی. قم: دفتر نشر فرهنگ اهل بیت، چاپ اسلامی، ۱۳۶۱ ش.
۵۲. _____ فروع کافی. قم: دفتر نشر فرهنگ اهل بیت، چاپ اسلامی، ۱۳۵۰ ش.
۵۳. متقی هندی، علاءالدین. کنز العمال فی سنن و الاقوال و الافعال. بیروت: مؤسسه الرساله، ۱۴۰۵ ق.
۵۴. مجلسی، محمد باقر. بحار الانوار. تهران: مکتبه الاسلامیه، ۱۳۵۸ ش.
۵۵. مراغی، احمد المصطفی. تفسیر القرآن (تفسیر مراغی). بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۸ ق.

۵۶. المظهري، القاضي محمد ثناء الله. تفسير المظهري. تحقيق: احمد غرو عنايه، بيروت: دار الاحياء التراث العربي، ۱۴۲۵ ق.

۵۷. مودب سيد رضا. روشهای تفسیر قرآن. دانشگاه قم: انتشارات اشراق، ۱۳۸۰ ش.

۵۸. _____ مبنای تفسیر قرآن. قم: انتشارات دانشگاه قم، ۱۳۸۶ ش.

۵۹. میرباقری، سید محسن. ظاهر قرآن و باطن قرآن. تهران: انتشارات رایزن، ۱۳۸۰ ش.

۶۰. نیشابوری، نظام‌الدین. السائر الدایر. بیروت: دار المعرفه.

۶۱. نووی الشافعی. صحیح مسلم بشرح النووی. بیروت: دار الکتب العربی، ۱۴۰۷ ق.

۶۲. وهبه الزحیلی. تفسیر المنیر فی العقیده و الشریعه و المنهج. دمشق: دارالفکر، ۱۴۱۱ ق.

۶۳. هیثمی، نورالدین. مجمع الزوائد و منهج الفوائد. بیروت: دار الکتب العربی، ۱۴۰۷ ق.